

ההבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על-פי חקר מערכות המסתור*

מרדכי גיחון

א

על אף המימצאים הארכיאולוגיים והאפיגראפיים המתחדשים מדי-פעם, נשארו הפרקים "ב-י"ד של 'תולדות רומא' לדיור-קסיוס המקור הרצוף היחיד הפורס בפנינו את סיפור מעשה מלחמת בר-כוכבא! ככל שניסיתי לרדת לפשרם של הדברים, כן השתכנעתי שאם נקבלם כפשוטם ולפי הסדר הכרונולוגי שהובאו, התמונה שתתקבל הינה מקוטעת ורבת סתירות. והנה באו גילויי מערכות המסתור מימי בר-כוכבא כדי להעמידנו על משמעותם המקורית והנכונה של דברי דיו קסיוס, ואף למדים אנו על הטאקטיקה שהיתה נקוטה במלחמה זו, בשלביה העיקריים.²

תחילה נפנה לדברי דיו קסיוס כלשונם ואחר-כך נפרשם על-פי מימצאי הסקרים והחפירות. בראשית דבריו (Epitoma, LXIX, 12:2) מדגיש דיו את הצלחת היהודים בשמירת ההכנות למרד בסוד כמוס עד לשעה היעודה. עובדה זו משתמעת משלושה עניינים:

- א. הכנת המרד תוך כדי שהותו של הקיסר הדריאנוס בסוריה ובארץ-ישראל עם פמלייתו הגדולה, לרבות יחידות המישמר האישי שנילוו אל הקיסר בכל אתר ואתר (פרשים ופרטוריונים).
- ב. השתיית ההתקוממות עד אשר נודע שהקיסר הגיע לאזורים מרוחקים מארץ-ישראל (והכוונה ככל הנראה לאתונה).³
- ג. הזמנות מידי הרומים לייצור נשק בסדנאות יהודיות ביהודה, לצורך ציוד הצבא הרומי, והעדר כל חשד ודאגה לגורלו של נשק זה — כאשר נדחה על-ידי קציני החימוש הרומיים — פן יימסר ויוכשר לשימוש בידי אנשי המחתרת.⁴

* נוסח זה הינו הרחבה של הדברים שנאמרו במסגרת הדיון שבעל-פה.

- 1 שמו המלא של הסופר הוא Cassius Dio, Cocceianus. ההוצאה אשר בה השתמשתי היא המהדורה של E. Gray, Loeb Classical Library, London-Cambridge 1968. תרגומים לעברית של הקטעים הרלבנטיים עיין: ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים תש"ו, עמ' קעד-קעה, ולאחרונה התרגום של ב' איזק במאמרו של א' אופנהיימר, 'מרד בר-כוכבא — ייחודו ומחקרו', א' אופנהיימר (עורך), מרד בר-כוכבא, ירושלים תש"ם, עמ' 12. תרגום דברי דיו קסיוס במאמר זה הוא של המחבר.
- 2 על המהלך הטאקטי של המלחמה, כפי שנראתה לי עם גילוי המערכות ובטרם מיצוי חפירות חרבת עקד, ראה: M. Gichon, 'The Bar Kochba War: A Colonial Uprising Against Imperial Rome', *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 42, (1979), pp. 82-99. הגילויים בעקד חיזקו את המסקנות והוסיפו פירוט.
- 3 W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig 1907, pp. 268 ff. וראה הכתובות III, 471; *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, p. 7281-4.
- 4 [להלן: CIL] ועוד, דברי הירונימוס 167, p. Leipzig 1866, ed. A. Choene, II, *Chronicon*. ועוד. לעניין זה יש סימוכין עקיפין מתוך *Scriptores Historiae Augustae*, ed. et trad. D. Magie, London-Cambridge 1967, Vita Hadriani, XI, 1 [להלן: *Historiae Augustae*] שבו מסופר כי הדריאנוס ביקר את

שאננות זו והאמון המוטעה ברגיעת הרוחות ביהודה ידועים לנו גם ממקורות אחרים, כגון המטבעות אשר טבע הדריאנוס לקראת ביקורו ביהודה או מייד לאחריו. מטבעות אלה מראים את יהודה בדמות אֵם ובניה המקבלים את פני הקיסר בסמלים של שלום והערצה, בצרוף המקרא: לביקורו של הקיסר ביהודה' (Adventui Augusti Judaeae).⁵

אך גם בלא עדויות אלו ואחרות, היינו צריכים להניח שהצלחת השלב הראשון של המרד היתה תלויה בהכנות מוצלחות בסתר ובהפתעה הגמורה שהופתעו הרומאים. זאת למרות העובדה שחיל-המצב בארץ כלל שני לגיונות וחילות ה'עזר' המסופחים להם,⁶ דהיינו לכל הפחות 20,000 איש, אשר נפרסו באתרי-מפתח על-פי תכנית אסטרטגית. כוחות אלה יכלו לקבל תוך שבוע ימים תגבורת משמעותית מן הפרובינקיות השכנות, אשר בהן חנו לא פחות משישה לגיונות ולפחות כמספר חייליהם, וכן חיילים של גדודי ה'עזר' במספר דומה למספר אנשי הלגיונות, בסך-הכול לפחות 60,000 איש.⁷

בנוסף לצבאות הסדירים, לא חסרו בוודאי גם משתפי-פעולה ומלשינים רבים בעיקר מבני האוכלוסיה הנוכרית והשומרונים, שלא לדבר על שירות הביון של הדריאנוס, אשר נודע ביעילותו. במצב דברים זה ההכנות בסתר וההפתעה, כפי שמצטיירים מדברי דיו, היו מחויבי המציאות. אלא שבהמשך התיאור משתבשים דברי ההיסטוריון. הוא מציין כי לאחר שהרחיק הדריאנוס במסעו (בדרכו חזרה לאיטליה), רק אז התקוממו היהודים בגלוי' (φανερώς ἀπέστασαν), שם, (2:12,69), והוא קובע: 'אבל הלכה למעשה, לא העיזו להביא לידי הכרעה צבאית עם הרומים בשטח הפתוח' (שם, 3).

בעל כורחנו אנו קובעים כי חלה כאן טעות או לפחות השמטה. שהרי לא היה עוד מרד אשר בשלבו ההתחלתיים לא היתה היוזמה בידי המורדים, ותמיד נמנעו המורדים מניסיון לקבוע בשלבים המוקדמים את ההכרעה על-ידי תקיפת האויב. יתירה מזו, שחרורה של יהודה וכינון מימשל עצמאי בה, בגבולות אלה או אחרים, יכול היה להיעשות רק לאחר הבסת הגייסות הרומים החונים במדינה, וייתכן שאף רק לאחר הבסתם של כוחות-סיוע מיידי אשר שוגרו מן הפרובינקיות השכנות.⁸

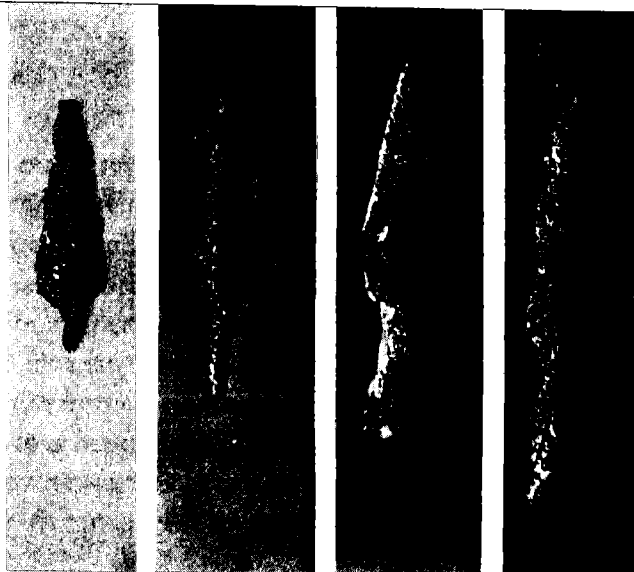
הציוד הצבאי בכל הפרובינקיות כדי להשלים את החסר ויחד עם זאת עשה לעצמו חוק: 'ne quid otiosum vel emeret aliquando vel pasceret' [לא לרכוש ולא לתחזק שום דבר (ציוד) אשר איננו במצב שימושיות מלאה].

5 ראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 86.

6 הלגיון ה-X Fret. וה-VI Fer. על תאריך הצבחו בכפר עותנאי ראה: B. Isaak & I. Roll, 'Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign', *Latomus*, XXXVII (1979), pp. 54-66. הדיפלומה 33, *CIL*, XIV, נותנת ככל הנראה את רשימת חילות העזר שהיו קשורים באחד משני הלגיונות. עליהם יש להוסיף את אלה ששירתו תחת פיקוד הלגיון השני וייתכן שאף את חילות המצב של הלימס, כחטיבה נפרדת.

7 הסכום הבסיסי הוא עדיין זה של המ"ד פארקר בספרו: *The Roman Legions*, Cambridge 1958, pp. 158-160. סיכום מעודכן ראה: L.J.F. Keppie, 'The Legionary Garrison of Judaea under Hadrian', *Latomus*, XXXII (1973), p. 864. עוצמת הלגיונות חושבה על-פי 5,000 איש. עם זאת ייתכן מאוד שבימי הדריאנוס תקן הלגיונות היה מעל ל-6,000 ויש המייחסים את המספר שנקב ווגטיוס, *Epitoma Rei Militaris*, ed. Lang, Stuttgart 1885, II, 6 in s.v. 'Legio', *Der Kleine Pauly*, München 1975, 3 col. 542

8 לדעת רוב החוקרים, אבד לרומים במסגרת פעילות התקפית יהודית זו הלגיון הכ"ב הדייטריאני, אשר הוחש ממצרים, וראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 89 ואילך ומקורות שם. תגבורת אחרת, אשר ככל הנראה הקדימה את מסעם של הדריאנוס וסוורוס, היא זו אשר הוחשה ליהודה על-ידי הנציב הסורי, ואשר אנו נאלצים להסיק כי אף נבלמה כליל. ראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (revised).

ראשי-חץ מן המערכת התת-קרקעית מס' ו, חרבת עקד

מכאן שגם המשך הטקסט הינו משובש או מוטעה, שכן ממשיך דיו ואומר כי במקום להתגרות מלחמה ברומים על-ידי קרב בשטח הפתוח, 'תפסו היהודים אתרים מתאימים בשטח' (χωρας) (ἐπίκαιρα) וביצרו אותם במנהרות ובחומות (ὑπὸ νόμοις καὶ τειχεσιν) שם, שם).

לא ייתכן שביצורים אלה באו במקום היוזמה ההתקפית היהודית בתחילת המרד, כפי שהניטוח של דיו מציגם. זה משתמע גם מהמשך דברי דיו עצמו, באומרו כי ההתבצרות במנהרות-סתר ובביצורים גלויים — כאשר המונח 'חומות' משמש קרוב לוודאי ככינוי למערכות-ביצורים במובן הרחב — נעשה בשתי מגמות: 'כדי שיהיו להם מקומות-מיפלט, כאשר הם יבואו בלחץ רב ועל-מנת שיהיו להם מפגשי-סתר תת-קרקעיים' (ὅπως ἀναφυγὰς τε ὁπόταν βιασθῶσιν ἔχουσιν, ἀλλήλους ὑπὸ γῆν διαφοιτῶντες λαυθάνωσι καὶ παρ' ἀλλήλους ὑπὸ γῆν διαφοιτῶντες λαυθάνωσι).

בעוד שהמגמה הראשונה הולמת את המצב שלאחר התחלת הלחימה, הולם היעד השני את שלב ההכנות בסתר, בטרם פרוץ מעשי האיבה. ואמנם אם המגמה היא ליצור מערכות-סתר-קרקעיות, כי אז הכרח היה להכשירן בלי למשוך תשומת-לב כלשהי לאתרים אלה. תנאי זה עומד בניגוד גמור להכרזה של דיו, כי מקומות אלה בוצרו בזמנית בביצורים גלויים ובביצורי-סתר. אפילו אם נניח, למרות הכתוב, שלא כיוון הכתוב לאותם המקומות עצמם, גם אז לא ייתכן כי היהודים יסכנו בצורה גסה זו של בניית ביצורים גלויים את סוד המרד ואת הסיכוי להפתעה. ואם אכן בנו ביצורים גלויים אלה, חזקה על הרומים כי היו מגלים את ההכנות האלה.⁹

9 ed. G. Vermes & F. Millar), I, Edinburgh 1973, pp. 547-549; וראה גם: CIL, XII 2230, VI 1523 בספרי על בר-כוכבא חמנו, העומד להתפרסם בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב, ציינתי בשעת הכתיבה, עוד לפני זמן רב, כי המונח 'διαφοιτῶντες' ייתכן ויש להבינו לא במובן של המיפגש התת-קרקעי הנסתר, אלא התנועה התת-קרקעית הנסתר, להסתיעות הרדית או לכינוס לפעולת גיחה והפתעה. לאחרונה רומז גם תרגומו של איזק (לעיל, הערה 1) על פירוש דומה. אין כאן המקום להיכנס בעובי הדיון בנדון. גם אם נחליט על פירוש זה, מדובר בשני תפקידים אשר להם נועדו המנהרות (וראה התייחסותי לנדון בהמשך).

10 פעילות ביצור היתה ונשארה סימן מובהק המעיד על הכנות צבאיות. על אף הרקע השונה והעדר היכולת להסתירה, אנו נזכרים בפעילות שיקום חומות ירושלים בימי אגריפס הראשון, כדוגמה להתעוררות חששות הרומים מכוונותיו, על אף שהמדובר היה בבן-ברית ובמעשה גלוי, שניתן היה להסבירו כנטול כל כוונות אנטי-

הטקסט של דיו מעמיד בעיות קשות גם כאשר להמשך המלחמה, אם נרצה לפרש את פרטי הדברים על-פי דבריו בלבד.

לדברי דיו, יוליוס סוורוס, המפקד הרומי העליון, 'לא העז לתקוף את היהודים בשטח הפתוח בכל מקום שהוא, בשל מספרם הרב ובשל יאושם, אלא שבלם פלוגות קטנות, הודות לעדיפותו בחיילים ובמפקדי־מישנה, וסגר עליהם ומנע מהם אספקה, וכך יכול היה, אמנם בתהליך איטי, אך בבטחון יחסי... לחסלם'. (שם, 13:3).

אם היהודים הסתגרו, כדברי דיו למעלה, בביצורים עיליים ובביצורים תת־קרקעיים, כי אז לא מובנת כל הפיסקה הזאת. להיפך, היא משמשת ראיה כאילו היהודים דווקא התאמצו לא להסתגר מאחורי חומות ובתוך מגדלים, כי אם העדיפו את הלחימה בשטח הפתוח.¹¹

כמה דברים על אופי הלחימה בשטח פתוח אנו למדים מדברי הפתיחה של מהנדסו הצבאי של הדריאנוס, אפולודורוס איש דמשק, לספרו 'תורת המלחמה' (πολιορκητική).¹² ספרו זה נכתב, לפי דברי המבוא, כמענה לבקשת עצה דחופה של הקיסר הדריאנוס, כיצד לנהוג באויב אשר איננו מתבצר בביצורים של קבע כי אם בעממים [הפועלים] מעמדות אשר איגופים מוצלחים עשויים לגרום [להם] לשינויים [במערך] 'ἔθνη καὶ κλίματα ὑπὸ τῆς τυχεύσεως'.¹³ (περιτροπῆς εὐτροποῦμενα

המדובר אפוא באסטרטגיה של מיגננה משהה, שהגרמנים בזמנם הביאוה לשכלול רב וכינה 'Hinhaltender Widerstand'. זוהי שיטת הגנה שעל-פיה נתפסים מערכי־הגנה המגישים זה לזה סיוע הדדי, ומחייבים את התוקף לפרוס את כוחותיו ולעשות מאמצי־יתר לכיבושם. הכוח המגן נוטש מערך אחד לפני הקרב האמור להיות קרב מכריע ונסוג למערך חליפין, וחוזר חלילה.¹⁴ הוכחה לכך שהיהודים נהגו כשיטה זו עולה מן הסקרים שערכו פ' בר אדון, ר' גופנא, 'פורת וחבריהם בבקעת־הירדן ובמדבר־יהודה בשנת תשכ"ח'.¹⁵

המימצא מכיל בין היתר שרשרת של מחנות בסיסיים רומיים ומוצבים קדמיים אשר קודמו בעקבות המוצבים היהודיים אשר דולגו לאחור.¹⁶ שומה עלינו להמשיך ולחפור את המחנה

רומיות. ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, יט, ז, ב: 326-327. שירות הריגול של הדריאנוס היה מפורסם, וראה: *Historiae Augustae*, XI, 4-7. ליד סוכנים חשאים אלה, 'Frumentarii', כלל הבין הרומי אותה שעה גם 'Speculatores'. אלה פעלו כמרגלים וגששים מטעם שלטונות הפרובינקיות ובמסגרת הצבא וה-'Exploratores' שהיו סיירים במסגרת לגיונרית ועל-לגיונרית. להתמצאות ראשונה והפנייה למקורות עיין במונחים המתאימים ב-'*Der Kleine Pauly*' (לעיל, הערה 7).

11 ראה להלן, הערה 30.

12 המהדורה המקובלת היא של R. Schneider בספרו *Griechische Poliorketiker (Abh. Konigl. Ges. Wiss. Göttingen. Phil. Hist. Kl. NF 10, 1 (1908), pp. 1 ff.)*

13 שם, עמ' 10. תרגום הפיסקה כלשונה אינו נעלה מעל כל ספק, אך מובטחני כי מכוון לרוח הדברים. גם שניידר מתלבט בתרגום, אך קובע כי שיטת הלחימה הנקוטה היא שונה מזו המצריכה מצור סדיר (Regelrechte Belagerung). את המונח שתרגמתי כאן כ'עמדות', הוא מתרגם ב'מרחבים' (Gegenden) ואילו J. Plew מתרגמו ב-'Bergrücken' שמשמעותו רכס־הר, מורדות־הר. ייתכן שתרגום זה הוא העדיף וראה ספרו: *Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Strassburg 1890, pp. 92-93

14 ראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 93 ואילך.

15 מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון והגולן, מחקר ארכיאולוגי, תשכ"ח, ירושלים תשל"ב.

16 לדוגמה, יש לזהות את אתר 52 במרחב ואדי אל עוג'ה (סקר מדבר־יהודה אצל בר־אדון) כמחנה רומי בסיסי והאתרים 44, 46, 48, 50, 51, 52 כמוצבי־חוץ רומיים; בעוד שהמתחמים, המערות והמיבנים שבאתרים 35, 41, 42, 43 וכן 39 עשויים להיות יהודיים; ואתר 38 ייתכן שהיה מוצב רומי.

שלמרגלות תל שלם, כדי לקבל מושג טוב על מבנהו של מחנה בסיסי רומי. כן יש לחפור באתרי הפסגות והמערות אשר שימשו את הלוחמים היהודיים. המערות, בעיקר, הפכו בחלקן למקומות מיפלט אשר בהם התבצרו אותן 'פלוגות קטנות', אשר יוליוס סוורוס חיסלן בזו אחר זו לאחר מצור והרעבה. דוגמה יפה למחנות-מצור אלה היא המחנה הרומי אשר נחקר על-ידי ידן, מעל למערות נחל חבר, ואילו המערות במדבר-יהודה הינן דוגמה טובה למקומות מיפלט אלה.¹⁷

נשאלת אפוא השאלה, מה גרם לאי-הבהירות ולשיבושים בדברי דיו קסיוס. בראש וראשונה עלינו לזכור כי לא עסקנו בחיבור המקורי של דיו אלא בחיבורו של הנזיר קסיפילינוס שהוציא לאור תקציר של 'תולדות רומא' של דיו בעיבודו הוא. נוסח מקוצר זה נכתב במאה הי"א, כלומר כ-900 שנה לאחר המעשה. מטבע הדברים חייב הקיצור השמטת קטעים וקישורים של הקטעים-הנותרים על-ידי משפטי-חיבור מפרי עטו של קסיפילינוס. שיטה אחרת היתה תימצות דברים של המקור ושיכתובם המקוצר בלשון המתמצת וכהכנתו.¹⁸ הוכחה לכך שהפרקים הנוגעים לעניינינו עובדו על-ידי קסיפילינוס היא תיאור המקדש שבירושלים כ'בית המקדש של האל' (ὁ ναὸς τοῦ θεοῦ), שרק הוא, ולא דיו קסיוס הפגאני, היה משתמש בכינוי זה.¹⁹

ברם, אין להוציא מכלל אפשרות שכבר דיו קסיוס בזמנו שגה בהצגת הדברים. ניתן להבין זאת מפני שהדברים נכתבו תשעים שנה לאחר המעשה ובשל אופיים המסוכך של המאורעות (וראה להלן). יתירה מזאת, נראה שהדריאנוס הוסיף עירפול ושיבוש מכוונים משלו. לנושא זה הקדשתי מחקר מיוחד ובו ניסיתי להוכיח שכוונת הדריאנוס היתה להיכנס להיסטוריה כנסיך של שלום. לשם כך עסק בשיכתוב היסטורי, כדי להפחית מחומרתה של המלחמה ולטשטש את המידע עליה.²⁰

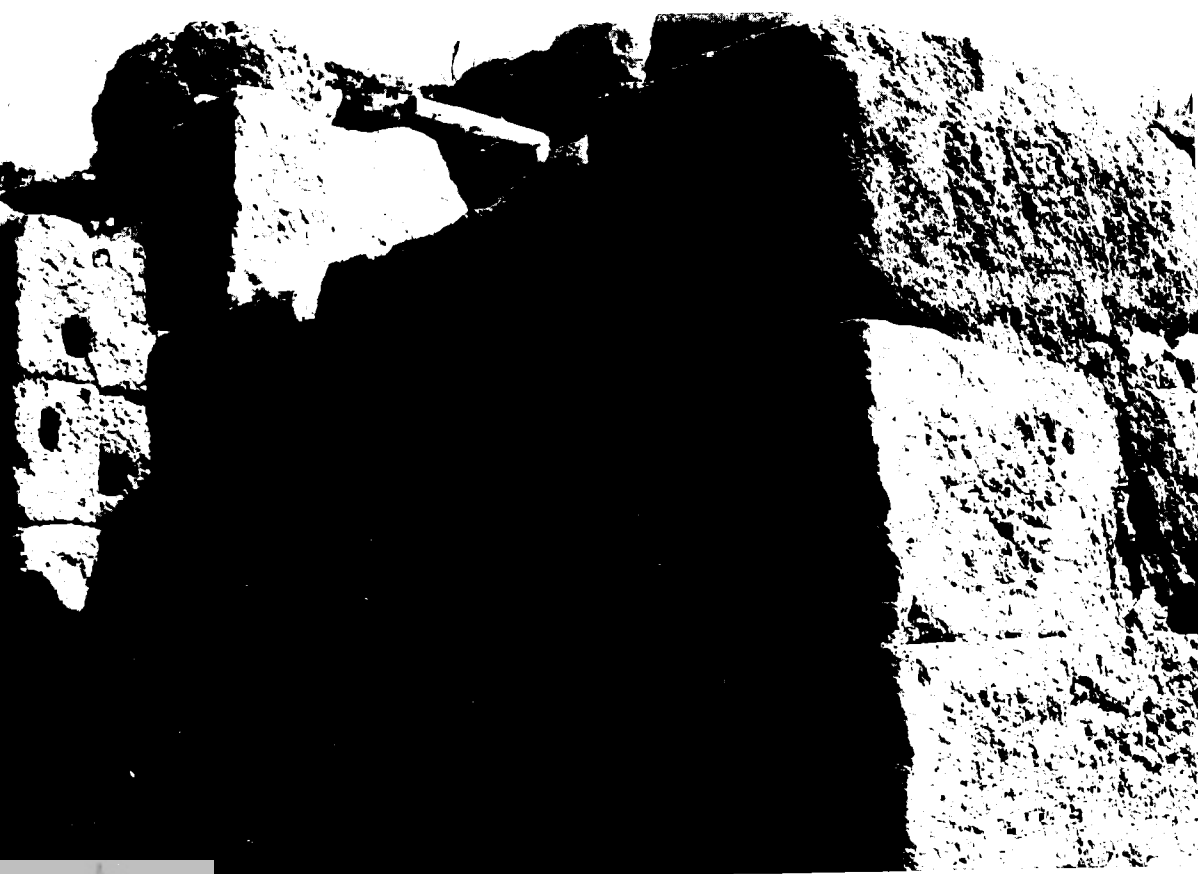
משום כך מצא לנכון דיו קסיוס או קסיפילינוס, לפתוח את הדיון במלחמת בר-כוכבא בנימה פולמוסית באומרו כי היתה זאת 'מלחמה לא חסרת-חשיבות ולא קצרת-זמן' (πόλεμος οὐτε) ὀλιγοχρόνιος (μικρὸς οὐτ' αἰώνος, שם, 1:12). ניסוח זה של מבוא לתיאור סיפור המעשה איננו אופייני ל'דיו-קסיפילינוס', וסביר שהוא בא לסתור דעות מוטעות שרווחו בנדון בשעת הכתיבה.

17 Y. Yadin, *Bar Kokhba*, London 1971, p. 46 ff.; Idem, *The Finds From the Bar Kochba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1963, pp. 111-114

18 על הערכת קסיפילינוס כסופר עיין במאמרי 'הערכת המצב של בר-כוכבא' המוגש לפירסום במקביל לסקירה זו, ושם גם הערות 4, 5. ראה גם: s.v. 'Xiphilinos', Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, IX. A/2. הערכה אחרונה של דיו אינה עוסקת, למרבה הצער, די הצורך בעניין הקיצור הקסיפיליני והשפעתו על הנוסח שבדינינו; ראה ספרו הטוב של: F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964

19 לעניין זה ראה כבר 2, n. 49, p. 49, n. 2. A. Schlatter, *Die Tage Trajans und Hadriane*, Gütersloh 1897, p. 49, n. 2. וראה בינתיים גיחון (לעיל, הערה 18) ושם הציטוטים מתוך 8, XI, 3, VII, 1; VI, 1; *Historiae Augustae* הצונת

20 הפעילות הצבאית והבלטת מפעלי השלום בולטת גם ממדיניות הטביעה של המטבעות ההדריאניות, ראה: M. Mattingo & E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, II, London 1926, pp. 325 ff. 'To... the Jewish war no reference is made... Hadrian refuses to draw attention to the one smudge on (שם, עמ' 326).

השער הדרומי (הלניסטי-רומי), חרבת עקד

ב

מלאכת ההיסטוריון, בשאיפתו להגיע אל האמת, לא היתה אפוא קלה כל עיקר כבר בימי דיו קסיוס. אך גם שאר המקורות הכתובים, אם שמרו את זכר התקופה, הינם מגמתיים ועוינים את בר-כוכבא, ומלכתחילה לא התכוונו לתת את סיפור מהלך המלחמה.²¹ על כן, כאשר התגלו מערכות המסתור מימי בר-כוכבא, תחילה זו שבעין-ערוב²² ואחר-כך זו שבעילבון,²³ נדמה היה שהסבר גאות שלהן יוכל לשמש בסיס להבנת המאורעות ומהלכם. ואכן סבורני שהחפירות שניהלתי עם עוזרי בחרבת עקד ליד אמאוס²⁴ נתנו בידינו את האמצעים לעשות כן.

חרבת עקד היא יישוב מבוצר היטב, שהתקיים מן התקופה החשמונאית ועד לימי בר-כוכבא. היא נבנתה על ראש פסגה של גבעה נישאה במרחק של 2.5 ק"מ ממזרח לחמת-אמאוס (ג.צ. 15081382), כיום בתחום פרק קנדה. האתר הוקם בקרבת מעיינות עשירים, אך במרחק-מה מהדרכים הראשיות העולות מדרום ומצפון לירושלים. העלייה הקשה מן הבקעות המקיפות אותו משלושה עברים קשתה עוד יותר בשל הטרסות הגבוהות שניבנו במורדות הגבעה עוד בימי קדם.

21 לקט המקורות מחז"ל, אבות הכנסייה ושאר סופרים נוצריים מובא אצל ייבין (לעיל, הערה 1) עמ' קמא ואילך.
22 "צפיר", מערה מימי בר-כוכבא ליד עין ערוב, קדמוניות, ח (תשל"ה) עמ' 24-26.
23 "תפלינסקי, חדשות ארכיאולוגיות, ה (ינואר 1963), עמ' 14; ז (יולי 1963), עמ' 19.
24 מ' גיחון, חדשות ארכיאולוגיות, עג (ינואר 1980), עמ' 23-24; עז (אפריל 1981), עמ' 28.

ראש הגבעה היה מוקף חומה מבוצרת היטב כמגדלים, שרוחבה הגיע עד שני מטר ויסודותיה הושתתו על הסלע. שער אחד, אשר נבנה אבני-גזית בבנייה איתנה ומדויקת, נפתח אל עבר דרך מתפתלת העולה מכיוון דרום. שער זה מוגן בשני מגדלים מעוגלים. קטעי החומה שנתגלו עד כה נשתמרו עד לגובה של כשישה מטר מעל לסלע. המגדלים ניבנו כולם או בחלקם כשחלקם התחתון בנוי כתשתית מוצקת של נדבכי-אבן מלוכדים היטב ורק בקומה העליונה ניבנו חדרים על-גבי המסד המוצק.

מטבעות וקיראמיקה איפשרו לנו לזהות שכבת-חרס ופרצות בסכיבות השער ומגדליו וכן בפניה הדרום-מערבית של האתר עם המלחמה נגד וארוס (שנה 4 לפני-הספירה) או מלחמת החורבן.²⁵ מעל לשכבה זו ניכרת פעולת תיקון ושיפור, אשר אף היא ניתנת לזיהוי, על-פי המימצא הנומיסמאטי והקיראמי, עם תקופת בר-כוכבא. אופייני לתקונים אלה היה, כאמור, האופי המאולתר והמגמה למהר ולהשלים את המלאכה. הפרצות ליד השער נסתמו על-ידי שפיכת אבני-שדה קטנות בין חגורות של אבנים גדולות יותר, לחיזוקן. לאורך של 16 מטר נחשפה חומת-תמך (?), פנימית לחומת האתר. תחילתה ממערב לשער וקצה טרם נתגלה. בין החומה הראשונה והחומה הפנימית, אשר נשתמרה לגובה של שני מטר, נמצא מילוי מפולת ודרדרת אשר באו בחלקן או כולן מראש החומה הראשונה, אשר נשתמרה בקטעים אלה עד היום לגובה של שני מטר ומחצה מעל למיפתן השער. נדמה שכאילו במתכוון תוכננה המלאכה כך ששתי החומות תחזקנה זו את זו. המיכנה האיתן של החומה החיצונית הגן על הבנייה החפוזת של החומה הפנימית, ואילו זו הוסיפה עובי ניכר אשר איפשר, כפי הנראה, הרמתה לגובה מעל לחומה החיצונית בקטע זה, עד לגובה הנדרש. בעבודות השיפוץ השתמשו לוחמי בר-כוכבא גם באבני הגזית של מיבני הביצורים הקודמים, בשימוש מישני.

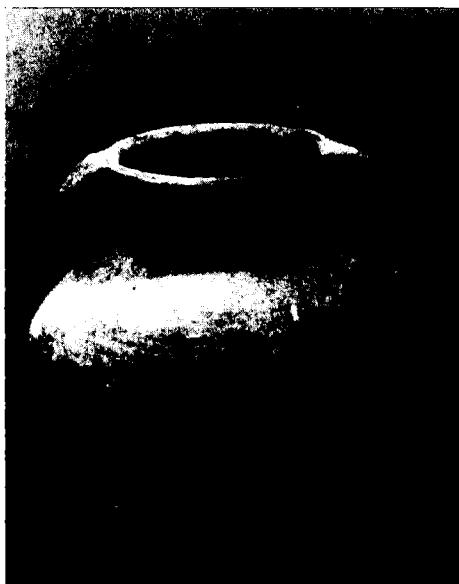
שכבת-הרס ושריפה חזקה, אשר מעליה מפולת של מגדל, משמשת עדות אילמת לכיבוש מחדש של הרומים בגיזרה המערבית של מערכת הביצורים. בשכבה זו נמצאו עשרות ראשי-חץ ליד שברי כלי-נשק אחרים, אבני-קלע ואבן-בליסטרה בקוטר 25 ס"מ. היא זוהתה בפירוש כשכבה המשתייכת למלחמת בר-כוכבא על-ידי המעות הבר-כוכבאיות שנתגלו בה בכמות ניכרת. עוד בטרם בואנו לאתר גילה בו עמנואל דמתי (אז קמ"ט ארכיאולוגיה במפקדת יהודה ושומרון), במורדו הצפוני, כניסה למערה שזוהתה כחלק במערכת-מסתור בר-כוכבאית (מערכת מס' 1). מערה זו נפגעה על-ידי שודדי-עתיקות. ברשותו התחלנו בפינויה וחפירתה השיטתית.²⁶ תוך כדי עבודתנו באתר זיהינו מערכות נוספות במורדות, סביב-סביב, אף הן סתומות בסחף ובדרדרת טבעית או מלאכותית. עד כה סיימנו את פינויה של מערכת מס' 1 בלבד. המדובר הוא במערכת של שלושה חדרים גדולים או יותר, החצובים בסלע ומחוברים זה לזה בפרוזדורים צרים שרוחבם כ-50 ס"מ וגובהם כ-60 ס"מ, אשר ניתן לעבור בהם בזחילה על ארבע בלבד. פרוזדורים מחברים את המערכת לשני בורות-מים פעמוניים גדולים, אשר שימשו לה

25 עיבוד המימצא הנומיסמאטי הוא בידי ד"ר א' קינדרלר וזיהוי המטבעות נעשה על-ידו. עד 1980 וזהו 5 מטבעות של אנטיוכוס הרביעי, מטבע אחד של דמטריוס השני, 3 מטבעות של אנטיוכוס השביעי — המרמזים על הקמת האתר עוד בשלהי התקופה הסלבקית. מתוך כ-60 מטבעות חשמונאיים היו כ-50 ינאיים. 3 מטבעות היו הרודיאניים, 1 קלאודי, 1 של דומיטיאנוס, 1 של נרוה ומעל ל-15 של בר-כוכבא (כולל שנים א' וב' ו'לחרות ירושלים).

26 ע' דמתי, 'חרכת עקד', חדשות ארכיאולוגיות, סא-סב (אפריל 1977), עמ' 61.

סיר-בישול, מתקופת סוף השהייה בתוך המערכת התת-ימית מס' 1, חרבת עקד

נר 'הרודיאני', ממימצאי המערכת התת-ימית מס' 1, חרבת עקד

פתחי-איוורור ויציאות-חירום. כיוון שהפרוזדורים נפתחו אל דפנות הבורות בגובה של כשני מטר מעל תחתיתן, ייתכן שעד קרוב לגובה זה הכילו הבורות מים, הן כהסוואה והן לשימוש המתכנסים בהם.

הכניסה הראשית המקורית נהרסה. הדעת נותנת כי היתה מוסווית בצמחיה וחבויה בתוך הריסות המלחמה הקודמת. הכניסה למערות הנמוכות יותר מוסתרת כיום היטב על-ידי הצמחייה הטבעית. פתחה של מערכת המסתור מס' 2 הוא נקי טבעי צר ששיחים ועשבים סוגרים עליו, והוא נסתר מעין הצופה. מייד מאחוריו נפתח אולם רחב-ידיים אשר נחצב בסלע באורך של כ-20 מטר ובגובה של 4 מטר. מאולם זה נפתח פתח למנהרה שאפשר להתקדם בה בזחילה, אשר טרם פונה.

בדומה לידוע מאתרים רומים אחרים, ניצלה מערכת מס' 1 חציבות קיימות, וכבר הזכרנו את שני בורות הפעמון. נדמה שהמערה הקדמית בצד צפון, שדרכה נכנסו למערכת ושקיר הכניסה שלה התמוטט, היתה מערה טבעית אשר הוכשרה אולי כמערת-קבורה. נר ישראלי תמים ושכרי-חרס מעידים על כך שהיתה בשימוש כבר כימי בית-ראשון, וחרסים מן התקופה הפרסית-הלניסטית מלמדים על שימוש גם בתקופה זאת.

זיהוי המערכת עם תקופת בר-כוכבא נעשה על-סמך המימצא הנומיסמאטי העשיר יחסית ועל-סמך הקיראמיקה האופיינית והזוהה למימצא מאתרים מתקופת בר-כוכבא, כמו מערות במדבר יהודה, ואדי דליה וקומראן.

אחת הבעיות הקשות שעמדה לפני החוצבים שרצו להסתיר את מלאכת החציבה מעיניים בלתי-רצויות היתה הסתרת האבן וחומרי החציבה שהוצאו בכמויות גדולות. עניין זה חמור דווקא בהרי הגיר של יהודה. האבן הנחצבת כאן ורסיסה מושכים בלובנם את תשומת הלב ממרחקים. הדעת נותנת כי השיטה הטובה היא פיזור חומר זה על-פני שטח רחב, ודווקא בלילה. לאורך אחד הקירות במערכת מס' 1 נתגלה קיר בבנייה יכשה שאין לו יעוד נראה לעין כחלק ממיבנה. מאחוריו

מטבעות מתקופת בריכוכבא בחרבת עקד

מוערמים שברי-סלע ושיירי-חציבה. ייתכן שכאן נערם והוסתר החומר שנחצב במשך היום לקראת פיזורו והרחקתו בלילות.

ג

אם נשווה עתה את מימצאנו בחרבת עקד עם סיפורו של דיו קסיוס, ראשית נמצא שבאתר זה נתגלו הן ה'מנהרות' והן ה'חומות' שבהן הוא שח, כאשר אלה הראשונות צוידו בארובות 'אוויר ואור' (διατιπράντες ἄνω τὰς ὑπογείους ὁδούς ἵνα καὶ ἄνεμον καὶ φέγγος ἐσδέχουιντο) שם, 12, סוף).

אך אין כל אפשרות לראות במערכת המסתור ובביצור הנראה לעין בראש הגבעה מיקשה אחת, שנבנו בריזמנית.

את מערכת המסתור עלינו להסביר כבסיס-סתר התקפי, אשר בו נערכו לוחמי בריכוכבא לקראת גיחת הפתע ביום ובשעה המוסכמים. יעדם הראשון היה ככל הנראה הצומת החיונית של אמאוס. קיימים רמזים לכך שצומת זו היתה תפוסה אותה שעה בידי חיל-מישמר רומי,²⁷ ואם אכן כך הדבר, היתה ההפתעה צריכה לאפשר את חיסולו.

באופן דומה מוקם הבסיס התת-קרקעי שליד עין-ערוב בקירבת המסילה הראשית לחברון ולדרום-יהודה ואמת-המים לירושלים, והבסיס בעילבון בקירבת ראש בקעת-נטופה, בקעת-ארבל, בקעת-סיכנין וליד הדרך המובילה אל לב הגליל. ייתכן כי המערכות התת-קרקעיות הבריכוכבאיות אשר נתגלו על-ידי א' נצר בהרודיון,²⁸ היו בסיס ראשי להשתלטות על מדבר-יהודה בכיוון ים-המלח, ובתוך זה המטעים של עין-גדי ושל עין-בוקק. מטעים אלה היו מקור-הכנסה

27 אמאוס היה בסיס צבאי רומי במלחמת החורבן, ראה: יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד, 443. שם, ז, 217 מדובר במפורש על הפיכתה למושבה צבאית. אמנם המרחק מירושלים מתאים הרבה יותר לאתר הכפר הערבי לשעבר קולוניה (המנציח את השם הרומי Colonia), אך ביסוד הטעות יכול להיות בלבול בין שני מקומות שהיו מישכן קבע של גייסות רומיים. לפחות שתי מצבות של חיילי הלגיון החמישי המקדוני עשויות להשתייך לתקופה שלאחר חורבן הבית ובטרם מלחמת בריכוכבא: 14155¹¹, 14155¹² CIL, III עיין גם: H. Vincent & F.M. Abel, *Emmaus*, Paris 1932, p. 384. על נוכחות רומית באתר לאחר המלחמה ראה: איכה רבה א, מה.

28 א' נצר, הרודיון, ירושלים 1981, עמ' 43-44.

חיוני לאוצר המדינה הרומי ומקור-הכנסה חיוני עוד יותר למימון המלחמה ולביסוס המדינה היהודית המתקוממת נגד רומא.²⁹

כל זאת בשלב ראשון של המרד, שלב הפתעת הרומים וגירושם. 'המקומות המתאימים' (ἐπίκαιρα) אשר אליבא דדיוקסיפילינוס נתפסו על-ידי היהודים, היו צריכים להיות בשלב זה בסיסי-סתר שמהם ניתן היה להגיה ולתפוס במהירות נקודות-מפתח, שיעניקו למורדים עדיפות מיידית להמשך הלחימה. ממין זה היו מערכות המסתור של חרבת עקד ואחרות, כגון אלה שנימנו לעיל.

הצרכים הטקטיים נשתנו לקראת השלב הבא של המלחמה: בלימת מתקפות הנגד של הרומים.

כל הרמזים מוליכים למסקנה כי היהודים, כפי שציינו כבר לעיל, תכננו מיגננה גמישה. זאת בוודאי, בין השאר, גם מתוך לקחי מלחמת החורבן. אך גם בצורת לחימה זו, כאשר עיקר חיל השדה אינו תופס ביצורי-קבע, נחוץ לבצר את המדינה היטב, כדי להצר את צעדי האויב, להתישו במצורים ולתעלו לשטחי-הריגה ומארבים.³⁰ ואגב יש בכך להסביר את דברי דיוקסיפילינוס שהיהודים נמנעו מלהתגרות מלחמה ברומים בשטח הפתוח. עתה נוכל להבין את דבריו על כך שהיהודים נמנעו מהכרעה במערכה סדורה בשטח הפתוח מול הצבא הסדיר הרומי; הם ניסו, בהתבססם על תנאי השטח והביצורים שהקימו, להביס את הרומים בהתקפות-פתע, במכות פנע וברח או במארבים.

הביצורים אשר הוקמו בשלב זה היו לפחות בחלקם גלויים לעין וכללו את היישובים העומדים על תילם.³¹

כאשר דיוקסיפילינוס מדבר על ביצורים גלויים לעין ועל מה שהוא קורא 'חומות', הרי כוונתו לביצורים שהיהודים הקימו בשלב השני של המלחמה. ועתה היו τῆς χώρας ἐπίκαιρα (המקומות המתאימים של המדינה. ראה לעיל), אתרים שהתאימו להכנת המיגננה הגמישה מול התקפת הנגד הרומית הצפויה.

ואמנם היו מקומות אשר התאימו להיות בסיסים בשני המקרים, דהיינו בשלב הראשון והשני של היוזמה היהודית. מקום כזה היה חרבת עקד. אי לכך ניגשו עם סיומו המוצלח של השלב הראשון לשיקום מהיר של הריסות הביצורים בראש ההר, כדי לקדם את פני הרומים.

השרידים הנחשפים בראש הגבעה מלמדים על המלחמה הסוערת ועל הכרעת היהודים במצור לאחר התשתם על-ידי גייסות עדיפים.

ועתה, בשלב האחרון של המאבק, נתחדש השימוש במערכות המסתור שבאתר, או ביתר דיוק במערכת מס' 1, שהיו לה מוצאים אל תוך השטח המוקף חומות, ואחרוני הלוחמים מצאו בה

29 ראה תשומת הלב המיוחדת המוקדשת למטעי האפרסמון בעין-גדי באיגרת של ברכוכבא אשר הובאה אצל י' דין, החיפושים אחר ברכוכבא, ירושלים 1971, עמ' 128.

30 ראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 88, 94. התחושה של הימנעות מהסתגרות מאחורי ביצורים של קבע, כפי שבאה לביטוי גם בדברי אפולודורוס (לעיל, הערה 13), מופגנת בצורה מובהקת ביותר כאשר ברכוכבא נמנע מלהפוך את ירושלים למקום שאליו יוכנס חיל השדה, לשם עמידה מול הרומאים עד תום.

31 דיוקסיפילינוס מדבר על חמישים מצודות (φρούρια) כ-985 כפרים מפורסמים ביותר (שם, 13, 14). 'כפרים' אלה היו בוודאי ערים, וחלקם בוודאי בוצר מחדש; הכינוי 'כפרים' בא להם בגלל מעמדם המוניציפאלי ואופיים הלא-הלניסטי.

מיקלט. מן המטבעות שנמצאו במנהרות אנו למדים שהקרב האחרון על חרבת עקד חל בשנה השלישית למלחמה. בשלב זה קשה לומר אם הפליטים נכנעו או שמא הרומים קברו אותם חיים. הכניסה למערכת ואחד ממוצאיה (בור א') נמצאו סתומים בדרדרת אבני-גזית גדולת ומהוקצעות יפה, אשר פורקו מבתי-מידות שבפסגת הגבעה ודורדרו בעמל רב אל תוך הבור וכניסת המערה.³² מעשה זה יכול היה כמובן להיעשות גם כדי למנוע מן היהודים את השימוש המחודש במערכת, אך עצמות-אדם אחד ולידם מטבע של שנה ג' למרד מקרבים את האפשרות הראשונה, כי המערכת נסתמה על הפליטים שבה. אנו מקווים שעם המשך החפירה יאספו נתונים המאפשרים שחזור מפורט.

בחרבת עקד אנו עומדים אם כן על שימוש כפול ושונה במערכות המסתור בראשית המרד, בשלבי הסיום שלו וכן על ביצור הפסגות בשלבי הביניים. יש אתרים רבים שבהם אוכלסו בשלבים האחרונים של המלחמה מערכות בלבד, כמו בחרבת דליה, בוואדי מורבעת ובנחל חבר,³³ בין שהוכשרו מראש ובין שנתפסו בשעה שהאויב התקרב ומבלי שהוכנו לכך קודם-לכן. עשרות רבות של מערכות או יותר, שהשתייכו כפי הנראה אל המיקלטים התת-קרקעיים אשר הוכנו מראש כדי לשמש מחסה ומסתור לתושבי היישובים שבקירבתם או ממש מעליהם, נתגלו בעשור האחרון ביהודה, ועד עתה באזור שמחרבת עקד ודרומה.

מערכות אלה מזכירות יישובי-מיפלט תת-קרקעיים דומים, כפי שנתגלו מתחת לערים וליישובים שעל הספר הביזאנטי-אנטולי עם ארצות האסלאם.³⁴ במרחב זה נועדו מיתקני המיקלט לאכסן את האוכלוסיה למשך זמן מוגבל, שעה שגורדי הערבים פשטו אל תוך המדינה הנוצרית למסע של שוד סתם או במסגרת המלחמות הרבות אשר התנהלו בין שתי האימפריות.

בעוד שבנסיבות אלה הגיוני להיעלם זמנית תחת פני הקרקע, קשה לדעת אם אוכלוסי יהודה הגיחו כי ייתכן מצב שבו המלחמה תנוע אנה ואנה בטרם שחרורה הסופי של יהודה, וכי למשך תקופה זו ייטיבו למלט את עצמם ואת רכושם למחבואים תת-קרקעיים. ושמא גם קיוו שאפילו במקרה של תבוסה כללית – יומתק רוע הגזירה, אם יעלמו מעין האויב עד שירגעו מעט הרוחות. אפשרות נוספת היא שתושבי דרום-יהודה למדו מניסיונם כי בתקופת מלחמה, כאשר הבטחת הספר בפאתי הנגב מתרופפת, גדלה הסכנה לפלישות שבטי הנוודים הערבים, מלבד פשיטות האוכלוסיה העוינת שבחוף פלשת, וכי בהילקח חלק ניכר של הגברים לצבא המתקוממים, בטוח לרדת מתחת לפני הקרקע.³⁵

32 להוציא שכבות של יסודות מאבני-שדה לא נתגלו עד כה בראש הגבעה מיכנים באתרם. הטיב המעולה והמידות של האבנים אשר דורדרו אל תוך הבורות והמבוא של המערכת ודומיהם, אשר הוכללו בחומות החקלאיות הערביות שמסביב – הם העדות היחידה שאכן היו בתי-מידות באתר זה.

33 ואדי דליה: P. W. Lapp, N. C. Lapp et al., 'Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh', *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, XLI (1974), pp. 49 ff. נחל חבר: ידין, הממצאים מתקופת בר-כוכבא (לעיל, הערה 17), עמ' 15 ואילך. ואדי מורבעת: A. Benoit, J. T. Milik & R. de Vaux, *Les Grottes du Murabba'at*, Text (DIDII), Oxford 1961, pp. 29 ff. 48

34 אנטוליה: C. Foss & Magdalino, *Rome and Byzantium*, Oxford 1977, p. 101

35 ככל זמן שלא היתה הבטחת ספר תקינה פשטו שוסי המדבר מתוך הנגב או דרך הנגב אל דרום-יהודה, וראה: מ' גיחון, 'הגנת הנגב באספקלריה היסטורית', ספרא וסייפא, 2 (יוני 1978) עמ' 21-36. על המצב ערב הכיבוש הרומי ראה: הג'ל, 'אדום, אידומיאה והלימס ההרודיאני', דורון (ספר כ"ץ), עמ' 205-218. על הלימס הפלאווי ראה: הג'ל, 'Das Verteidigungssystem... des Flavischen Limes in Judaea', *Provinciae, Festschr. Laur-Belart*, Basel 1968, pp. 317 ff.

קשה להשתחרר מן הרושם שכל המיתקנים האלה נעשו במתכונת דומה, על-פי תכנית-אב אחת ובהכוננת השלטונות. וייתכן כי דברי דיר-קסיפילינוס שהובאו לעיל מכוונים בעת ובעונה אחת הן להכנה מראש של בסיסי-סתר התקפיים ('מפגשי הסתר' או 'מנהרות לתנועות סתר'), כפי שהיו בעקד, והן למקומות-מיפלט 'במקרה אשר בו יבואו בלחץ כבד', כפי שנתגלו, למשל, בחרבת נקיך וליד חרבת מראן על-ידי ד' אלו, י' ספר, ע' קלונר וחבריהם.³⁶

נמצא אפוא כי סיפור המעשה של דיר-קסיפילינוס מושתת על עובדות, אלא שתיאור מהלך המאורעות וצירוף העניינים אינו נכון, לוקה בחסר ובפירוש מוטעה.

סיכום

יסוד הצלחתו של ראשית המרד היה ההפתעה. גורם חיוני בהשגחה היו בסיסי הסתר התת-קרקעיים. בשלב שני – הכוננות למתקפת-הנגד הרומית – הוכנו ביצורי-שדה ובוצרו אתרים העומדים על תילם לרבות חרבות במקומות מתאימים. זהות אתרים, כגון בחרבת עקד, תרמה לאי-האבחנה במקורות בין שני השלבים.

בניגוד למלחמת החורבן, הושתתה האסטרטגיה היהודית על אי-הסתגרות מרצון בביצורי-קבע ועל לחימה בשטח הפתוח.³⁷ ואמנם תוך כדי הימנעות מעריכת קרבות-הכרעה במערכה סדורה (Set Battle), הפעילו המורדים טאקטיקה של פגע וברח, מארב והתגברות על האויב תוך ניצול מירבי של השטח. בתיאור טאקטיקה זו נכשל דיר-קסיפילינוס, שדבריו עלולים להשתמע כנקיטה בטאקטיקה של מיגננה ניחת מוחלטת.

ככל שגבר לחץ הרומים, נקטו היהודים במיגננה גמישה. ברם, גם בה יכלו הרומים בסופו של דבר לנצל את עדיפותם המספרית ולאליץ פלוגות-צבא יהודיות לבוא במצור, כפי שצרו על תושבי היישובים אשר לא נימנו עם חיל השדה וגוננו על יישוביהם.

בשלבים האחרונים של הלחימה, בכל גיזרה וגיזרה חזרו ונמלטו אחרוני הלוחמים, פליטי-חרב ואוכלוסיות של יישובים שלמים אל תוך מערות שטרם הוברר יעדן המדויק ובאם כווננו כנגד הצבא הרומאי הסדיר או כנגד שוסי המדבר ובני-בריתם שהיו צפויים לערוך פשיטות-הרס וכיזה תכופות, בהתפורר הבטחת הספר הסדירה. אולם מתקבל הרושם שמערכות-מסתור רבות הוכנו מראש כדי למלט אליהן אוכלוסיה אזרחית ורכושה.

היו מקרים, כמו בחרבת עקד, שהפליטים נמלטו אל תוך אותן המערכות אשר תוקנו תחילה כבסיסים התקפיים. עניין זה חייב היה להקשות על ההיסטוריונים (אפילו בהעדר נסיונות רשמיים להפחית מערכה של המלחמה ולמנוע מידע עליה) להגיע לאבחנה נכונה בין סוגי המערכים התת-קרקעיים, כאשר ליעדם ולעיתוי השימוש בהם.

כאן, כבשאר המסקנות שנימנו בסיכום זה, באים מימצאי המחקר הארכיאולוגי כדי לפרש את הכתובים ולערוך אותם בסדר הנכון.

36 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, עג (ינואר 1980), עמ' 30-32.

37 דבר זה מסתבר גם מבין השיטין של התכתובת הבר-כוכבאית שנתגלתה במערות מדבר-היהודה. בר-כוכבא יושב במחנה ואחד הקצינים נושא בתואר של ראש המחנה. וראה ידן (לעיל, הערה 29), עמ' 126 ('מחניה'), עמ' 129 ('מחנה' וכו' צבא רב'), עמ' 132 ('המחנה היהודי'), עמ' 135 ('ריש המחניה').